

Historical and philosophical concepts of thought about the problems of development and progress

Jobirjon SAIMURODOV¹

National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

ARTICLE INFO

Article history:

Received September 2021

Received in revised form

15 September 2021

Accepted 20 October 2021

Available online

15 November 2021

Keywords:

development,
progress,
nature,
society,
state,
consciousness,
natural law,
social agreement,
social stagnation,
social mobility,
social development.

ABSTRACT

The problem of social development is the central issue of social philosophy. This has always worried thinkers studying the upward development of society. This article examines the scientific works of foreign scientists who sought to shed light on the problems of development and progress of society. Long-term scientific research and their life experience are analyzed.

2181-1415/© 2021 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol2-iss10/S-pp430-436>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Ривожланиш ва тараққиёт муаммоларини мулоҳазадан ўтказишнинг тарихий-фалсафий концепциялари

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

тараққиёт,
ривожланиш, табиат,
жамият,
давлат,
онг,
табiiй ҳуқуқ,
ижтимоий тотувлик,
ижтимоий турғунлик,
ижтимоий ҳаракатчанлик,
ижтимоий тараққиёт.

Ижтимоий тараққиёт муаммоси ижтимоий фалсафанинг марказий муаммосидир. Бу муаммо жамиятни юксалиб боровчи ривожланишини тадқиқ қилувчи мутаффакирларни доимо тўлқинлантириб келган. Ушбу мақолада ўзларининг кўп йиллик илмий изланишлари ва ҳаётий тажрибаларидан келиб чиқиб, ривожланиш ва тараққиёт муаммоларини ёритишга ҳаракат қилган ғарб олимлари тадқиқ этилган.

¹ National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek The department of philosophy and logic of the faculty of social sciences basic doctoral student. Tashkent, Uzbekistan.

Историко-философские концепции мышления о проблемах развития и прогресса

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

развитие,
природа,
общество,
государство,
сознание,
естественный закон,
социальная гармония,
социальный застой,
социальная мобильность,
социальное развитие.

Проблема общественного развития – центральный вопрос социальной философии. Это всегда волновала мыслителей, изучающих восходящее развитие общества. В данной статье исследуются научные работы зарубежных ученых, которые стремились пролить свет на проблемы развития и прогресса общества. Анализируются многолетние научные исследования и их жизненный опыт.

Ижтимоий тараққиёт муаммоси ижтимоий фалсафанинг марказий муаммосидир. Бу муаммо жамиятни юксалиб боровчи ривожланишини тадқиқ қилувчи мутаффакирларни доимо тўлқинлантириб келган. Масалан, қадимги файласуф, шоир эпикурчилик издоши Тит Лукреций Кар ўзининг “Буюмлар табиати тўғрисида” достонида ибтидоий инсонлар тўғрисида шундай деб ёзган эди: “Инсонлар ҳали оловдан фойдаланишни билмас эди, ҳамда ёввойи ҳайвонлардан шилиб олинган терилар уларнинг жисмига кийим бўлиб хизмат қилмаган; улар бутазорларда, чангалзорларда ёки тоғлик жойлардаги ғорларда яшашган ва агар уларга ёмғир ёки шамол ҳамла қилса буталар орасига яшириниб ўзларини ҳимоя қилишган”. Тарихнинг ҳамиша илгарилама ва чизиқли ҳаракати маносидаги “прогресс” ғояси ижтимоий муносабатлар соҳасига XVIII аср охириларида Ғарб марифатпарварлари А.Р. Тюрго, Ж.А. Кондорслар томонидан тадқиқ этилди ва кейинчалик марксча талимотда олдинга сурилган. Тафаккурнинг тантанаси ғояси инсоният ижтимоий тараққиётининг мазмуни сифатида Гегел томонидан ҳам асосланган. Қуйида биз ғарб олимларининг қарашларини тадқиқ қиламиз.

Ижтимоий тараққиётга А.Р. Тюргонинг қарашлари. Ижтимоий тараққиёт муаммосига Янги замонда алоҳида эътибор қаратила бошлади, бу даврда чексиз тараққиёт ғоясини илгари сурган буржуазия тарих майдонида асосий ўринни эгаллади. Француз социологи ва иқтисодчиси Анн Робер Жак Тюрго тарихни инсон зотининг муваффақиятли ҳаракатлари изчиллиги сифатида кўриб чиқади. У ўз асарларида инсоният тарихининг бошланишини шаҳарлар вужудга келиши ҳукуматларнинг яратилиши тилларнинг шаклланиши, фан ютуқлари ва бошқаларни таъкидлаган. Тюргонинг таъкидлашига кўра, хатто урушлар, тўнтаришлар ва бошқа қийинчиликлар инсониятга юксалиб боровчи йўналишда ривожланиб боришида тўсқинлик қила олмайди, чунки тараққиёт узлуксиз тусга эга. Жамиятнинг вужудга келиши тўғрисидаги масалани тадқиқ қилган ҳолда француз олими дастлаб инсонлар ер қуррасини макон қилган ва сўнгра фанлар билан шуғуллана бошлаган. Бу эса инсон онгининг такомиллашувига имкон яратган. Унинг нуқтаи назарига кўра, тараққиётнинг нотекислиги айрим халқларда фанлар ва санъат бошқа халқларга нисбатан жадалроқ ривожланиши билан изоҳланади. Масалан, у Қадимги Юнонистон тарихининг кенг тасвирини беради ҳамда бу мамлакатнинг фан, фалсафа ва санъат соҳасидаги ютуқларидан ўзининг ҳайратга тушганини

ифодалайди, бироқ Рим салтанати тўғрисида у салбий фикрларни баён қилади ҳамда унда ҳеч қандай тараққиётни кўрмайди ва буни бу давлатдаги ҳукмдорлар золим бўлганликларини ҳамда инсон онгини ривожлантириш тўғрисида қайғурмаганлиги билан изоҳлайди. Тюрго Янги замонни фалсафа фанларининг тарихида бўлмаган гуллаб-яшнаши сифатида таърифлайди. Ньютон, Декарт ва бошқа олимлар физика, математикани янги мазмун билан тўлдирган ҳолда илгари сурдилар. Бу борада Тюрго бундай деб ёзади: “Декарт табиатни унга кенг назар ташлаган инсон сифатида кўриб чиқади”, уни буткул қамраб олади ва қуш парвози баландлигидан табиатнинг режасини тузади. Ньютон табиатни янада батафсилроқ тадқиқ қилади. У бошқа инсон кашф қилган мамлакат тўғрисида ёзади”.

Тюргонинг фикрига кўра, ижтимоий тараққиёт маърифат ва фан ёрдамида ривожланадиган инсон онгининг тараққиётига олиб боради. Тюрго ўз ишларида ижтимоий тараққиётнинг ижтимоий жиҳатлар билан қизиқмаган. Бу эса тараққиёт тушунчасини анча торайтириб қўйган. Ж.А. Кондорснинг тарихий жараён даврлари А.Р. Тюргоникига ўхшашдир. Бу француз олими Тюрго фикрларини давом эттирган ҳолда инсоний руҳ – бу “тарихий ривожланишнинг буюк ҳаракатлантирувчи кучи” деб ҳисоблаган.

У ўзининг машҳур “инсон онги тараққиётининг тарихий тасвири чизмалари” асарида тарихий жараённи ўн даврга бўлади ва ҳар бирини тегишли тарзда тарифлайди. Ҳар бир давр – бу жамият тараққиётининг олдинги босқичига нисбатан илғор босқичдир, деб ҳисоблайди. Кондорснинг фикрига кўра, биринчи давр – бу инсонларнинг ибтидоий ҳолати бўлиб, бу даврда инсонлар бир қанча оилаларнинг бирлашишидан шаклланган қабилаларга бирлашиб яшашган. Иккинчи даврга ўтиш чорвачиликдан деҳқончиликка ўтиш билан якунланди. Бу инсониятнинг илғор қадами эди, чунки деҳқончилик Кондорснинг фикрига кўра, кишиларга ўз ҳаётларини бир мунча хотиржам ва кўнгилли қилишга имкон берадиган бир қадар осойишта меҳнатдир. Бундан ташқари “хунармандчилик” соҳасида ҳам муайян тараққиёт юз берди; кишилар уй ҳайвонларни боқиш санъатида муайян билимларни қўлга киритдилар, уларни кўпайтиришни ҳатто зотини такомиллаштиришни ўрганиб олдилар”. Кондорснинг учинчи даври ижтимоий тараққиётга имконият яратган меҳнат тақсимооти билан хусусиятланади. “Чунки инсон ишлаб чиқаришда катта мукаммаликка эришди. Эндиликда у камгина нарсалар билан кўпгина нарса ишлаб чиқаришга ўрганди...”.

Ерга айрим инсонлар ишлов берган, деҳқончилик асбоб-ускуналарини бошқалар тайёрлаган, чорвачилик билан яна бошқалар, уй хўжалиги билан ҳам алоҳида инсонлар шуғулланган. Шу тарзда қурилишнинг давлат шакли вужудга келади. Мулкчилар, қуллар ва хизматкорлар синфлари пайдо бўлди. Тиббиёт, астрономия ва кўплаб бошқа фанлар ривожланди. Тўртинчи ва бешинчи даврни Кондорсе Қадимги Юнонистон ва Қадимги Рим билан боғлайди. Кондорснинг фикрига кўра, Қадимги Юнонистон маданияти бўш жойда пайдо бўлмаган, шунингдек билимларнинг айрим қисмини, хунармандчилик, дин ва ёзувни Шарқ халқларидан ўрганган. Ўзининг кўплаб замондошларидан фарқли ўлароқ, Кондорс жаҳон тарихи ягона ҳамда турли мамлакатларнинг халқлари бир-бирлари билан ўзаро боғлиқ ва бир-бириларига ўзаро таъсир кўрсатади деб ҳисоблаган, Кондорс Юнон фалсафасини, санъати ва маънавий ҳаётини яхши билан ва ўз асарида Юнонистон санъат, фалсафа, оилавий муносабатлар, сиёсий тузум, қонунчилик ва хоказо соҳаларда эришган барча ютуқларни баён қилган. Кондорс қадимги Рим

тарихини таҳлилқилган ҳолда Рим бошқа мамлатларга катта таъсир ўтказганлиги борасидаги хулосага келади. “Рим шаҳри ўз ҳукмронлигини деярли барча миллатларга тарқатди. Бу ерларда Ҳиндистон ва Хитойни мустасно этганда инсон онги ўзининг нотаваон гўдак ҳолидан, юқори кўтарилди”.

Бироқ Рим салтанатининг ўзи маданиятни Юнонлардан олган. Фан, санъат ҳамда Рим файласуфларининг асарлари Юнон руҳи билан йўғрилгандир. Кондорс ҳам Тюрго сингари инсоний тараққиёт фанлар ва фалсафанинг ривожланишига имкон яратмаган қадимги Римнинг зулмкор тартиботига салбий муносабатда бўлади. Олтинчи ва еттинчи даврлар – бу Ўрта аср давридир. Тараққиёт чўққисига кўтарилган ҳолда инсоний онг ушбу чўққидан жадал пастлай бошлади. Барча жойда ёввойилик ва бесаводлик ҳукмрон бўлди. “Диний алдовлар ва турли-туман олди қочди фикрлар ҳукмрон бўлиб қолди. Европа буткул қон ва кўз ёшлари ичида қолди. Диннинг зулми ва ҳарбий ёвузлик остида эзилди...”. Ёввойилар томонидан Рим салтанатининг эгалланиши барча жойда ҳукмрон бўлган христиан дини ўз ортида фанлар, санъат ва фалсафанинг ривожланиши ва такомиллашувини тўхташини эргаштириб келди. Бироқ Рим салтанати қулаши билан қуллик ҳам йўқолди. Бунинг Кондорс илғор қадам ва инсон зоти тақдиридаги тўнтариш деб ҳисоблайди..., бундай инсон ҳақиқий эркинликни билиш имкониятини қўлга киритди, бироқ у қулнинг аҳволи қул деҳқондан катта фарқланмаслигини тушунади. Чунки буларнинг ҳар иккаласи ҳам ўз хўжайинига тобеъдир. Кондорсе Ўрта аср даврининг охирида яна фанлар ривожлана бошлади, чунки инсоний онг янги қудратга эга бўлади деб ҳисоблайди. Ўша замондаги энг оқил кишилар томонидан чидамаслик ва золимликка қарши уруш эълон қилинди. Руҳонийлар гарчи тараққиётни тўхташига уринсаларда, бироқ унга халал бера олмай қолдилар ва онг ниҳоят яна ғалаба қилди. Саккизинчи давр – фанлар ва китоб нашр қилиниши давридир. Бу ерда Кондорс Уйғониш даврини назарда тутди. Бу даврда ҳаётнинг кўплаб соҳаларида жадал тараққиёт юз берди. “Фанларнинг ривожланиши жадал ва ажойиб тарзда кечди”. Коперник астрономияда буюк кашфиётлар қилди, Галилей жисмларнинг тушиш қонунини очди. Алгоритмлар кашф қилинганлиги сабабли алгоритм такомиллашди ва математик ҳисоблар соддалашди. Кондорс тўққизинчи даврни Декартдан бошлаб француз инқилоби шаклланиши билан ниҳоясига етган, деб ҳисоблайди. Фалсафанинг тараққиёти ўз ортидан инсонлар тенглик ғояси шаклланишини эргаштириб келди. Декарт, Локк, Лейбниц, Вольтер сингари мутаффакирларнинг ишлари фалсафа ва ижтимоий назария ривожланишида улкан рол ўйнади. Ўша замондаги фалсафа Францияни бутун ижтимоий ҳаётини қамраб олган Француз Инқилобини етакчисига айланди. Инқилоб туфайли ижтимоий муносабатлар ўзгарди ҳамда француз жамияти ўзгара бошлади. Ўнинчи даврда Кондорс инсоний тараққиётнинг келажагини кўради. У ижтимоий ҳаётнинг яхшиланиши кишилар ўртасидаги нотенгликни йўқотишга боғлиқ деб ҳисоблайди. Унинг жаҳондаги барча халқлар тараққиёт йўлига ўтишини бир мунча қолоқ халқлар тамаддун неъматларини бошқа халқлардан тайёр кўринишда олишини ва бу уларнинг ривожланишини енгиллаштиришига ишончи комил эди. Шундай кун келадик, “бунда қуёш ўз онгидан бошқа хўжайинни танимайдиган, фақат эркин кишилар макон тутган ерни ёритади, бунда золимлар ва қуллар, руҳонийлар ва бошқа аҳмоқ иккиюзламачи воситалар фақат тарихда ва театр сахналарида учрайдиган бўлади”. Жамиятнинг келажаги Кондорснинг фикрига кўра бу унинг ўзи ашаддий тарфдор бўлган капиталистик жамиятдир.

И.Г.Гердернинг ижтимоий тараққиёт муаммосига қарашлари. Немис маърифатпарвари И.Г. Гердер ҳам худди француз ҳамфикрлари сингари инсоният тарихини ягона ривожланиш тараққиёти сифатида талқин қилган бироқ у Тюрго ва Кондорсдан фарқли ҳолда, у ўз таҳлилини умуман бутун борлиқни ва қисман ерни таҳлил қилишдан бошлаган. Пантеистик ғояга таянган ҳолда И.Г. Гердер инсон ва коинотнинг барча қисмлари ўртасида ўхшашликни кўради. Унинг ёзишига кўра, “Инсон она қорнидан вужудга келади, ўша ерда худди ўсимлик сигари ўсади, сўнгра эса бизнинг асабларимиз ва тўқималаримиз дастлабки куртаклардир. Уларнинг кучини ўсимликларнинг ҳис этувчи аъзоларига таққослаш мумкин. Бизнинг ҳаётимизни ҳам ўсимлик ҳаётига таққослаш мумкин. Бу унинг чиқиш, ўсиш, гуллаб яшнаши, сўлиши ва ўлимидан иборат”. И.Г. Гердер инсоният ва ҳайвонот ўртасида фарқлардан кўра кўпроқ ўхшашликларни кўради. У ҳайвонот ва ўсимлик ўртасидаги сифат фарқларини кўрмаган ҳолда, жамиятни табиийлаштиради. И.Г. Гердер “органик ва ноорганик оламлар тадрижий ривожланишнинг муайян босқичларидан ўтган деб ҳисоблайди ва бундай ривожланишга қуйидагича тавсиф беради. Органик тузилиш шакли тошдан кристалга кристалдан металлларга, металллардан ўсимликларга, ўсимликлардан ҳайвонларга, ҳайвонлардан инсонга ўтади; юксалиб борган сари тирик мавжудотни кучи ва қизиқишлари турли-туманлашади, ва ниҳоят бу кучлар ва қизиқишлар инсон қиёфасида бирлашади”.

И.Г. Гердернинг фикрига кўра, инсон энг мукамал мавжудотдир. И.Г. Гердер ўз асарларида халқларнинг келиб чиқишини, инсониятга географик муҳитнинг таъсирини тадқиқ қилади. Хитой, Миср, Юнонистон, Рим ва бошқалар сингари қадимий давлатлар тарихини ўрганади. Сўнгра ўз замонасидаги Европа давлатлари тарихини ўрганишга ўтади. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, И.Г. Гердер инсониятнинг илғор ривожланиши ғояси тарафдори бўлган. У инсон табиатининг мақсади бўлган инсонпарварлик номоеън бўлишида ижтимоий муносабатларнинг такомиллашувини кўради.

Ижтимоий тараққиётга Г.В.Ф Гегелнинг қарашлари.

Тарихий тараққиётни ўрганишда Гегел ривожланиш тамойилини қўллайди. Унинг фикрига кўра, тарихий жараён инсоний жамиятнинг олдинга ҳаракатланувчи илғор ҳаракатидир. Табиат ўз-ўзидан ривожланмайди, чунки унда ҳеч қандай янгилик нарса йўқ. Унинг шакллари кўп қиёфали ўйини эса, зеркиш уйғотади. Инсон табиатдан фарқли ҳолда ажойиб тарзда ўзгаришга ва шу аснода яхши томонга ўзгариш салоҳиятига эга. Гегел бутун жаҳон тарихини ажойиб тарзда баён қилган: “Агар биз бугунги кунда умуман жаҳон тарихига назар солсак, кўз олдимизда ҳаракатлар ва ўзгаришларнинг, турли-туман халқлар, давлат, шахслар шаклланишининг улкан тасвири намоеън бўлади. Булар мунтазам тарзда бири-бирининг ортидан пайдо бўлаверади. Энг аввало, халқларнинг ушбу доимий алмашувда пайдо бўладиган умумий фикр, категория муайян вақт мавжуд бўлган ҳолда сўнгра йўқолиб кетади. Мана шу умуман ўзгаришдир. Ўтмишдаги буюкликдан сақланиб қолган вайроналарга назар ташлаш бу ўзгаришни салбий томондан кўриб чиқиш истагини уйғотади. Қайси саёҳатчи Карфаген, Пальмира, Персепол, Рим вайроналарига назар солганда салтанатлар ва инсонларнинг вақтинча эканлигини, ўтмиш ҳаёт қанчалик кучга тўла ва мазмунга тўла бўлсада, ғамгин бўлганлигини кўрмайди? Бу ғамгинлик шахсий йўқотувлар ва шахсий мақсадларнинг доимий эмаслигидан, бу беғараз ғамгинлик инсоннинг ажойиб ва маданий ҳаёти ҳалокатидан келиб чиқади. Ўзгаришга мансуб бўлган энг яқин

таъриф бу моҳиятига кўра ҳалокат бўлган ўзгаришдир. Айни вақтда бу янги ҳаётнинг пайдо бўлишидир. Чунки, ҳаётдан ўлим юз беради, ўлимдан эса ҳаёт дунёга келади”.

Гегелнинг фикрига кўра, бутун жаҳон тарихи эркинликни англашдаги тараққиёт инсоний жамиятнинг илғор тараққиёт томон ҳаракатидир. Гегел диалектик бўлган ва инсон тарихидаги тараққиёт курашсиз бўлмаслигини тушунган ҳамда орқага қайтиш давлари ҳам мавжудлигини англаган, бироқ шунга қарамасдан инсоний жамият тараққиёти тўхтаб қолмайди. Гегел Прусс монархиясининг ривожланиши жаҳон ривожланиши тарихининг чўққиси деб билган.

Н.А. Бердяевнинг фикрига кўра, ижтимоий тараққиёт ғояси диний илдишларга эга. У “тарихий жараённинг мақсадини назарда тутди ва ушбу якуний мақсадга боғлиқ ҳолда мазмунни очиб беради”. Бироқ мақсаднинг ўзи тарихий жараён доираларидан ташқарига чиқади, чунки бу Илоҳий салтанат адолати салтанатининг бошланишидир. Моҳиятига кўра, тараққиётнинг ушбу назариётчиси диний ғояни илгари сурган. Тараққиёт тўғрисидаги таълимотни таҳлил қилган ҳолда, Н.А. Бердяев унда кўплаб қарама-қаршиликлар борлигини таъкидлаган. Бу қарама-қаршиликлардан асосийси вақтни назарга илмаслик муносабатидир. Бу зиддият ўтмиш ва ҳозирги кунни назарга илмаслик, гарчи уни илмий асослаш имкони бўлмасада, келажакни улуғлашдан иборатдир. “Тараққиёт тўғрисидаги таълимот диний таълимот, эътиқоддир. Чунки тараққиёт тўғрисидаги илмий-ижобий таълимотни асослаш, изоҳлашнинг имкони йўқ, чунки илмий-ижобий асослаш ва изоҳлаш фақат эволюция назариясида бўлиши мумкин. Тараққиёт тўғрисидаги таълимот эса – бу эътиқод, ишонч мавзусидир”.

Тараққиёт назарияси жаҳон тарихининг вазифалари келажакда хал қилиниш борасидаги тахминдан иборат ва шундай вақтлар келадик, бундай жамиятда тўлиқ уйғунлик ҳукм суради ва барча зиддиятлар хал бўлади. Бу Конт, Гегел, Спенсернинг нуқтаи назаридир.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, “ижтимоий тараққиёт тушунчаси” турли фанлар учун зарур экан. Биринчи навбатда бир қатор зарур сабабларга кўра бу фалсафа, тарих ва социология фанларидир. Шундай изоҳлардан бири тарихчи Н.И. Кураевнинг ишида учрайди. У тараққиётни тушуниш тарихнинг боришини баҳолаш учун идеал ўлчов беради деб ёзган эди. Тарихнинг боришини баҳоламасдан туриб, унинг устидан ҳукм юритиб бўлмайди ва ундан маъно излашнинг имкони йўқ. Ижтимоий тараққиёт ғоясининг ўзи қадимги даврдаёқ вужудга келган эди. Ўша замонларда тараққиёт ғоясининг икки манбаи бўлган. Булар ҳозирги замон устидан кузатиш ва яхши келжакка умид қилиш эди. Илк бор ушбу ғоя ақлий соҳадаги кузатишлардан вужудга келди. Қадимги даврдаги олимлар ва файласуфлар қадимги даврдаги оқсақоллар инсонпарварлар ушбу ақлий тараққиёт тўғрисида ёзишган. Уларнинг барчаси бир фикрга - ижтимоий тараққиёт билимларнинг кенгайиши ва чуқурлашуви янада тўғрироқ тушунчаларнинг ишлаб чиқилиши ва табиат устидан ҳукаронликнинг ортишида эканлигидаги фикрга қўшилган. Жойнинг ўзида қолишнинг имкони йўқ, чунки ўз эҳтиёжларига эга ҳар қандай авлод ривожланишга ва олдинга интилишга йўналтирилган бўлади. Орқага қайтишнинг ҳам илоҳи йўқ. Демак фақат биргина йўл қолмоқда – бу олдинга интилиш, қийинчиликларни бартараф этиш, бир сифат ҳолатидан бошқа янада илғорроқ ҳолатга ўтишдир. Ҳамонки инсоният мавжуд экан тараққиёт ҳам мавжуддир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Социальная философия. Под ред. Гобозова И.А. 2003 С. 332
2. Тюрго А.Р. Избр. филос. произв. М., 1937. С. 115.
3. Плеханов Г.В. Избр. филос. произв. М., 1956. Т. 11. С. 153.
4. Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума, М., 1936. С. 24.
5. Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума, М., 1936.с. 34
6. Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. С. 84
7. Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. С. 100 – 101
8. Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. С. 116
9. Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. С. 148
10. Кондорсе Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. С. 227-223.
11. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. М., 1977. С. 40.
12. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. М., 1977. С. 116.
13. Гегель Г.В.Ф. Философия истории. СПб., 1993. С. 119-1,20.
14. Бердяев Н.А. Смысл истории. М., 2000. С. 145.
15. Бердяев Н.А. Смысл истории. М., 2000. С.147